

УДК 330.42: 519.7

**УЗАГАЛЬНЕНА МОДЕЛЬ ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ
ПОВЕДІНКИ ДОМОГОСПОДАРСТВ
В УМОВАХ ЕКОНОМІЧНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ**

DOI 10.30838/ P.ES.2224. 050718.80.72

Порохня В.М., д.е.н*Класичний приватний університет***Іванов Р. В., к.ф.-м.н***Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*

В роботі досліджено окремі аспекти формування економічної поведінки домогосподарств в умовах економічної нестабільності. Показано, що головними факторами її формування є когнітивна та рефлексивна підсистеми. Запропоновано узагальнену модель економічної поведінки домогосподарств в умовах кризи, яка може бути корисною для розуміння процесу її формування, бути основою створення та пропаганди зразків економічної поведінки, корегування державної політики. Виокремлено активну, проактивну, реактивну та пасивну стратегії подолання наслідків кризових ситуацій. Ефективність проактивної стратегії підтверджується наявними економіко-математичними моделями. Подолання наявних в Україні економічних проблем можливе за рахунок створення сприятливого клімату для формування «середнього класу», формування обізнаної економічної поведінки, наслідком чого має стати нормалізація грошового обігу та стабільна економіка.

Ключові слова: домогосподарство, економічна поведінка, кризова ситуація, проактивна поведінка, когнітивна та рефлексивна підсистеми.

UDC 330.42: 519.7

**GENERALIZED MODEL OF FORMATION OF ECONOMIC
BEHAVIOR OF HOUSEHOLDS IN CONDITIONS
OF ECONOMIC INSTABILITY**

DOI 10.30838/ P.ES.2224. 050718.80.72

Porohnya V., Dr.of Econ.Sc.*Classical Private University***Ivanov R., PhD in Phys-Math.Sc.***Dnipro National University named after Oles Honchar*

Some aspects of forming economic behavior of households under conditions of economic instability are investigated. It is shown that the main factors of its formation are cognitive and reflexive subsystems. A generalized model of economic behavior of households in a crisis situation is proposed that can be useful for understanding the process of its formation, to be the basis for the creation and promotion of samples of economic behavior, and the correction of state policy. The active, proactive, reactive and passive strategies for dealing with the consequences of crisis situations are identified. The effectiveness of the proactive strategy is confirmed by available

economic and mathematical models. Overcoming existing economic problems in Ukraine is possible by creating a favorable climate for the formation of a "middle class", the formation of a well-known economic behavior, the consequence of which should be the normalization of monetary circulation and a stable economy.

Keywords: household, economic behavior, crisis situation, proactive behavior, cognitive and reflexive subsystems.

Актуальність проблеми. Науково-методологічні підходи до визначення типу, місця та ролі домашніх господарств в економіці здебільшого ґрунтуються на вивченні їх функцій, серед яких виробничу та споживчу функції домашніх господарств слід вважати базовими (первинними) функціями, виконання яких спрямоване, у першу чергу, на забезпечення життєдіяльності домогосподарства, а заощаджувальну та відтворювальну – похідними (вторинними), спрямованими на формування як умов економічної безпеки, так і на збереження (відтворення) та розвиток такого фактору виробництва, як праця. У цей же час функціональна структура конкретних домогосподарств формується як з огляду на політичний, соціальний та економічний розвиток країни та регіону, так і у зв'язку з комбінаторними формами їх економічної поведінки, як сукупності цілеспрямованих дій економічного агенту, орієнтованих на реалізацію певної моделі господарської активності [1].

Отже дослідження процесів формування економічної поведінки домогосподарств як реакції на екзогенні фактори, які, зокрема, мають негативний характер є актуальним науковим та прикладним завданням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Класична економічна теорія традиційно розглядає економічну поведінку як раціональну, яку Н. Покровська трактує як намагання контролювати ресурси і, відповідно, мінімізувати витрати та досягти поставлених індивідом або їх групою цілей [2]. Натомість теорія інституціоналізму передбачає обмежену раціональність індивіда, а біхевіоризм – ірраціональність або ситуативну раціональність.

Але, узагальнюючи, можна стверджувати, що процес формування економічної поведінки домогосподарства має суб'єктивний характер, адже залежать від особливостей певного соціально-економічного агенту реалізувати власну (запозичену, успадковану та ін..) унікальну (типову) модель господарювання.

Крім того, з огляду на інформаційний підхід поведінкою є сукупність реакцій системи на інформацію, що надходить ззовні. Отже поведінка є

способом адаптації системи до зовнішнього середовища [3], що забезпечується здатністю сприймати, зберігати, перетворювати або створювати (генерувати) інформацію, використовуючи її для самозбереження та пристосування до умов існування.

Слід погодитись з наявністю у такої соціально-економічної системи як домогосподарство не лише когнітивної підсистеми, але й підсистеми рефлексії, яка «активується» під час прийняття економічним агентом управлінського рішення в ситуації взаємодії (обміну інформації) між агентами, пов'язаними горизонтальними або вертикальними зв'язками, що забезпечується виконанням відповідної когнітивно-рефлексивної функції. Але слід зауважити, що до сих пір не знайшли достатнього відображення процеси формування під впливом когнітивної та рефлексивної підсистем правил, норм і механізмів економічної поведінки домогосподарств як реакції на нестабільні та несприятливі економічні умови.

Мета роботи: розробка концепції та побудова узагальненої моделі економічної поведінки домогосподарства в кризовій ситуації.

Викладення основного матеріалу дослідження. Економічна поведінка є інтегральною компонентою діяльності індивіда, яка відображає зовнішню направленість його активності [4], що можна розуміти як факт перманентної протидії екзогенним факторам або з метою збереження наявного соціально-економічного стану, або в процесі власного розвитку.

Раціональна поведінка є прямим наслідком участі економічного суб'єкта в процесі прийняття рішення у відповідності до когнітивної теорії, що є справедливим в умовах стабільного зовнішнього середовища, коли економічну поведінку можна представити у формі когнітивної моделі, основою якої є збір та аналіз інформації [5]

В дослідженні [6], на підставі побудованої економіко-математичної моделі самоорганізації економічної поведінки домогосподарства в умовах усталених екзогенних факторів, було встановлено факт існування (виникнення) у просторі станів «області стабільності», в якій зосереджено необхідні та доступні для забезпечення життєдіяльності на бажаному рівні ресурси, що слід вважати проявом функціональної раціональності – відповідності поведінки поставленій меті, рух до чітко виражених результатів.

Такий тип економічної поведінки здебільшого є проявом когнітивної функції. Адже раціональний суб'єкт має можливість адаптуватись до

зовнішніх умов з огляду на наявні у нього здібності, можливість оперувати інформацією в межах наявних в суспільстві знань та технологій.

Так з огляду на наявні статистичні дані [7] можна стверджувати, що до кінця 2013 р. інфляція в Україні мала характер повзучої, адже не перевищувала 10% на рік. При цьому частки доходів домогосподарств України у формі заробітної плати, прибутку та змішаного доходу, доходів від власності, соціальної допомоги та поточних трансферів набули стійких значень на рівні, відповідно, 41,5%, 14,5%, 5%, 39% [8].

При цьому інституціональні особливості на макрорівні зумовлюють різну для різних домогосподарств структуру «області стабільності», яка формується як наслідок докризових стратегій економічної поведінки: кредитоорієнтована, інвестиційна, споживча, заощаджувальна та ін., що дозволяє отримати індивідуальні значення компоненту балансу доходи-витрати.

Таким чином, з точки зору мікроекономічного підходу завданням домогосподарства є забезпечення своєчасної реакції на рівні організації, самоорганізації або рефлексії на можливі зміни з метою повернення в стан рівноваги. Факторами економічної нестабільності у цьому випадку можна вважати такі соціально-економічні умови життя, при яких зникає можливість забезпечення власної економічної безпеки за рахунок накопичення досвіду та ресурсів з метою їх використання для забезпечення стійкого положення в суспільстві або розвитку.

В умовах стрімкого посилення дії негативних зовнішніх факторів (кризових ситуацій) стратегії подолання їх наслідків в залежності від інтенсивності можна поділити на активні (проактивні), адаптивні (реактивні) та пасивні.

При цьому з огляду на соціально-економічну природу домогосподарства рівновага може забезпечуватись певним рівнем «задоволення» наявним станом економічної системи. Як було показано в роботі [9] пасивною стратегією економічної поведінки домогосподарств при підвищенні рівня споживчих цін є ситуація, коли заощадження домогосподарства, накопичені за попередні періоди, і які можуть виражатись як у грошовій формі, так й мати майнові характеристики, починають витрачатись на протидію зовнішньому впливу з метою підтримки звичного рівня життя (положення в просторі станів).

Природним наслідком такої економічної поведінки є поступове виснаження ресурсів домогосподарства, що відображається на розмірах згадуваної вище «області стабільності».

Там же [9], говорячи про агреговані показники осередненого українського домогосподарства, було досліджено економіко-математичну модель адаптивної стратегії економічної поведінки, при якій домогосподарства намагаючись стабілізувати досягнутий рівень доброту скорочують обсяг та змінюють структури споживання продовольчих та непродовольчих товарів і послуг, що часто відбувається вже після використання більшості з наявних заощаджень.

Слід зазначити, що адаптація споживчої поведінки може супроводжуватись наявними стійкими споживчими вподобаннями та агресивною рекламою відносно окремих товарів і послуг, що передбачає диференційований підхід до кожної групи базових споживчих потреб, ранжування агрегованих благ згідно їх важливості та степеню задоволення тієї чи іншої потреби. Активною ж стратегією домогосподарств на кризові явища є підвищення рівня ділової активності. Саме така активна стратегія дозволяє позитивно впливати на економіку держави, здійснюючи інвестиції не опосередковано (через фінансові інституції, довіра до яких в умовах кризи значно знижується), а безпосередньо, що в умовах інфляції та нестабільності відповідає нижчому рівню ризику, адже вирізняється більшою адаптивністю.

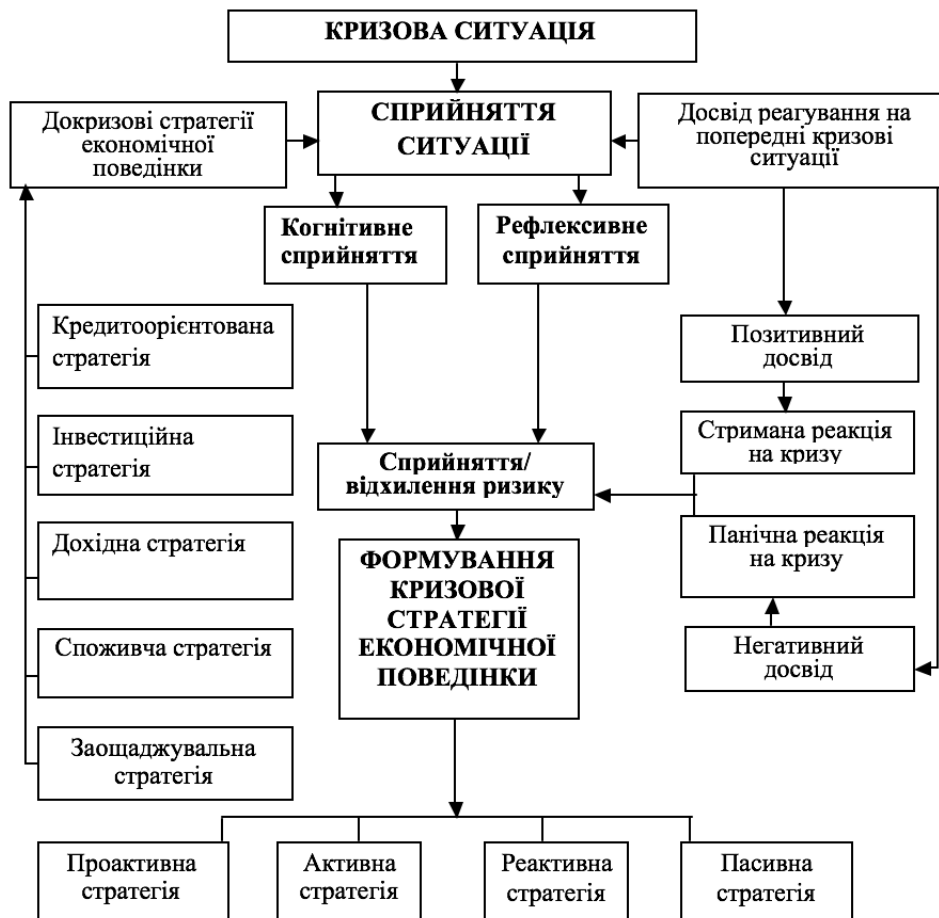
Наведені приклади повністю узгоджуються з динамікою доходів-витрат домогосподарств України у 2011-2017 р.р. [8]. Так, зокрема, в роботі [6] встановлено, що економічний агент більш вмотивований на протидію зовнішнім факторам, ніж на підтримку рівноважного (наявного) стану, що підтверджується поступовим зниженням рівня діловою активності домогосподарств (частки доходів у форми прибутку та змішаного доходу) до кінця 2013 року та стрімким його збільшенням під час галопуючої інфляції починаючи з 2014 року [7, 8].

З огляду на перелічені факти можна стверджувати, що під час економічної кризи рефлексивна поведінка, яка в окремих випадках має характер афективної, може домінувати над когнітивною поведінкою раціонального індивіда. Адже реальність є такою, що в умовах невизначеності та змінюваності зовнішнього середовища, ризику та відсутності достовірної інформації індивід приймає рішення з огляду на власні стереотипи, фактично інтуїтивно [5].

Отже, якщо когнітивне сприйняття ґрунтується на фактах та логіці, то рефлексивне характеризується сильними емоціями та почуттями, а прийняття рішення стає ірраціональним. В умовах кризи когнітивна модель стає неадекватною, оскільки емоційне збудження, спровоковане невизначеністю та страхом втрати звичних благ, фінансових активів тощо, призводить не до необхідності пошуку ефективного рішення, а до бажання скорішого усунення проблеми за будь-яку ціну.

При цьому суттєва відмінність рефлексії, як характеристики притаманної окремому домогосподарству, полягає в її континуальності, в той час як сама природа когнітивності передбачає змінюваність. У цей же час саме рефлексія, як підсистема регулювання прийняття рішення, не тільки об'єднує інші підсистеми регулювання, але й забезпечує їх узгодженість. Цей факт, на нашу думку, є поясненням процесу прийняття ірраціональних рішень на підставі раціональної інформації.

Узагальнена модель формування економічної поведінки в умовах кризи, представлена на рис.1, складається з низки взаємозалежних блоків та потребує певних пояснень.

*Рис. 1. Узагальнена модель формування економічної поведінки домогосподарства в умовах кризи
Авторська розробка*

Так, головним ланками формування економічної поведінки домогосподарства в умовах кризи є:

- виникнення кризової ситуації (КРИЗОВА СИТУАЦІЯ);
- аналіз кризової ситуації (СПРИЙНЯТТЯ КРИЗОВОЇ СИТУАЦІЇ);
- корегування звичної моделі економічної поведінки з огляду на кризу (ФОРМУВАННЯ КРИЗОВОЇ МОДЕЛІ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ).

Кризова ситуація може бути спровокована як ендегенними факторами (зв'язками мікрорівня: родина, друзі, контактні аудиторії з обміну інформацією тощо) або екзогенними факторами, до яких відносяться політичні і економічні події, тенденції в країні та Світі.

Оцінка та сприйняття кризи відбувається як з огляду на докризові стратегії економічної поведінки, так і на підставі наявного досвіду реагування на попередні кризові ситуації. При цьому довгострокові періоди економічної нестабільності можуть впливати на формування економічної поведінки не лише окремих індивідів, але й на специфічні риси загальноекономічної культури, транслюючи сформовані у минулому шаблони економічної поведінки, правила і норми.

У свою чергу деактуалізація економічного мислення та зниження когнітивної складової в процесі прийняття рішень призводить до втрати їх ефективності, переваги над ринковою моделлю економічної поведінки псевдоринкової «стратегії виживання», девіантної економічної поведінки [10]. Тим ні менш, домогосподарство як соціальна компонента домашнього господарства стає полем інтеграції зусиль та ресурсів, спрямованих на збереження здатності до існування та розвитку як у звичній, так і нестабільній, несприятливій економічній ситуації. Зокрема, докризовий період передбачає можливість застосування різних доміант у формуванні стратегій економічної поведінки, що зумовлено виконанням у першу чергу когнітивної функції домогосподарством, яке характеризується певним рівнем матеріального забезпечення, віком, освітою, кваліфікацією його членів тощо.

Так, трудова, споживча, заощаджувальна та інвестиційна поведінка – це саме ті напрямки реалізації економічних рішень, які безпосередньо і постійно впливають на благополуччя домогосподарства.

Однією з докризових стратегій економічної поведінки домогосподарства може бути дохідна, головною метою якої є

формування відповідної частини бюджету домашнього господарства. При цьому такі складові доходів домашнього господарства, як дохід від власності та змішаний дохід, безпосередньо залежать від стратегій формування витратної частини, перелік яких, з огляду на те, що фінансова поведінка є окремим випадком економічної поведінки домогосподарства, можна сформувати [11], розмістивши у порядку, який відповідає теорії життєвого циклу Ф. Модільяні, А. Андо, Р. Брумберга:

- кредитоорієнтована стратегія передбачає застосування залучених коштів для придбання житла, транспорту та інших матеріальних активів (така стратегія відповідає першому періоду життєвого циклу домогосподарства, коли реальні доходи менше ніж наявні потреби);

- споживча стратегія передбачає витрачання наявних коштів на поточні потреби (згідно з теорією життєвого циклу домогосподарства відповідає періоду, в який виконується баланс дохід-споживання);

- інвестиційна стратегія супроводжується використанням власних фінансових ресурсів для придбання нерухомості, цінних паперів, дорогоцінних металів (період життєвого циклу, у який формується довгострокові збереження);

- заощаджувальна стратегія має за мету збереження залишків грошових ресурсів після забезпечення усіх поточних витрат шляхом розміщення їх на депозитних рахунках або купівлі акції для отримання додаткового доходу, який міг би компенсувати поточну інфляцію (період життєвого циклу, коли збереження є джерелом компенсації дисбалансу між доходами та витратами).

Ще одним джерелом формування бачення та сприйняття кризових явищ є власний досвід поведінки під час попередніх кризових ситуацій, який в залежності від його характеру (позитивний або негативний) впливає не лише на рівень довіри до різних економічних, фінансових, державних та ін. інститутів (когнітивний рівень), але й може забезпечувати формування стійкої поведінкової реакції (стримана або панічна) у разі виникнення чергової кризи (рефлексивний рівень).

Згадуючи наведену вище тезу про континуальність рефлексії можна говорити, що позитивний або негативний досвід безпосередньо впливає на вагомість когнітивної або рефлексивної складової в процедурі прийняття рішення. Зокрема, негативний досвід може спровокувати панічну (афективну) поведінку, при якій спостерігається майже нульовий

вплив когнітивного сприйняття кризової ситуації та ірраціональний вибір стратегії.

До того ж, згідно із запропонованою моделлю (див. рис. 1), наявний досвід може разом із формуванням стереотипу сприйняття кризової ситуації впливати на загальне відношення до прийняття ризикованих в умовах неповної (недостатньої) інформації рішень.

Нарешті, із врахуванням відношення до ризику, домогосподарство як економічний суб'єкт формує власну стратегію економічної поведінки в умовах кризи (кризових явищ)

Не деталізуючи співвідношення когнітивно-рефлексивних складових при виборі тої чи іншої стратегії виділимо:

- пасивну стратегію, яка вирізняється, зокрема, низьким рівнем інформованості щодо характеру ситуації, небажанням ризикувати, прагнення стабільності з використанням звичних форм економічної поведінки, низькою адаптивністю до змін ситуації, високим рівнем емоційності, бажанням перекласти відповідальність за результати власних рішень на державу та ін.;

- реактивну стратегію, яка характеризується незмінністю економічної поведінки до тих пір, поки криза не стане явною та неминучою, після чого індивід починає шукати шляхи збереження власних ресурсів (корегування докризової споживчої стратегії, реалізація заощаджувальної стратегії шляхом купівлі іноземної валюти та ін.);

- активну стратегію, проявом якої є прагнення стабілізації шляхом збільшення можливих доходів, що в даному випадку можливе лише підвищенням рівня ділової активності та супроводжується високим рівнем контролю та відповідальності за власні рішення.

При цьому чим вище наявний дохід, тим частіше перевага надається саме активній стратегії пошуку джерел додаткових доходів. Обернена залежність спостерігається у випадку вибору пасивних або реактивних стратегій, що в окремих випадках може корелювати з відповідним етапом життєвого циклу домогосподарства.

Підтвердженням формування наведених стратегій економічної поведінки, як реакції на інфляційну динаміку [7] є статистичні дані щодо доходів та заощаджень домашніх господарств в Україні [8]. Зокрема, збільшення фінансових активів домогосподарств у 2014 та їх стрімке зменшення у наступних роках було наслідком монетизації депозитних

рахунків з подальшим їх витрачанням з використанням елементів інвестиційної поведінки (реактивна стратегія).

Окремо зупинимось на проактивній стратегії економічної поведінки, яка, у першу чергу, характеризується намаганням прогнозувати розвиток ситуації, активним пошуком та аналізом інформації та події. У центрі мотивації проактивної поведінки лежить когнітивна складова, здатність до прийняття обізнаних раціональних рішень. При цьому однією з головних проблем у цьому випадку може бути недостатній рівень загальної та спеціальної підготовки, що спонукає домогосподарства здійснювати інвестиції у власний людський капітал. Так, аналіз економіко-математичної моделі проактивної економічної поведінки [12], спрямованої на забезпечення стабільного економічного стану домогосподарства шляхом збільшення його доходів за рахунок розвитку власного людського капіталу (реінвестування частки доходів в освіту, підвищення кваліфікації тощо) показав, що у довгостроковому періоді мотивація на досягнення бажаного рівня людського капіталу є ефективною з точки зору забезпечення бажаного рівня доходності. Там же [12] показано, що така стратегія є характерною для домогосподарства, яке утворюється малою соціальною групою (частіше родиною).

Висновки. Запропонована модель формування економічної поведінки домогосподарств в умовах кризових ситуації може бути корисною не лише для розуміння процесу її формування під впливом когнітивної та рефлексивної складових (позитивного та негативного досвіду, психоемоційного стану, сприйняття ризику та ін.), але й бути основою створення та пропаганди зразків економічної поведінки, які б дозволили знизити ступінь залежності якості життя від зовнішнього впливу, підвищити його загальний рівень, могли б стати базою корегування неякісної державної політики. Перспективними з точки подальших досліджень можуть бути питання деталізації запропонованої моделі з огляду на конкретизацію умов її реалізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Федоров Е.А. Современные подходы к классификации и моделированию экономического поведения / Е.А. Попов // Вестник ВолГУ, Экономика. – 2014. - №4(27). – С.7-13.

2. Покровская Н.Н. Рациональность экономического поведения / Н.Н. Покровська // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. - №46. – Т.9. – 2007. – С. 128-137.
3. Александрова М.А. Проблемы социального поведения и самореализации личности / М.А. Александрова. – Электронный ресурс. – Режим доступа: http://samlib.ru/m/marina_a_a/tesis.shtml.
4. Кобяк О.В. Экономический человек / О.В. Кобяк. – Минск: Право и экономика, 2006. – 215 с.
5. Шубаева В.Г. Модель экономического поведения потребителей финансовых услуг в современных условиях / В.Г. Шубаева, В.Н. Наумов // Известия Санкт-Петербургского государственного экономического университета. – 2015. – № 5 (95). – С. 78-84.
6. Иванов Р.В. Математична модель економічної поведінки домогосподарства в умовах усталеної дії екзогенних факторів / Р.В. Иванов // Бізнес-інформ. – 2016. - №11. – С.111-116.
7. Индексы споживчих цін на товари та послуги / Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/>
8. Доходи та витрати населення / Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
9. Иванов Р.В. Математична модель економічної поведінки домогосподарства в умовах посилення дії негативних екзогенних факторів / Р.В. Иванов // Бізнес-інформ. – 2016. - №12. – С. 83-88.
10. Маклакова Т.Г. Специфика формирование экономического поведения семей в условиях нестабильной государственной экономики / Т.Г. Маклакова. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <https://doi.org/10.24158/per.2017.5>
11. Галишникова Е.В. Финансовое поведение населения: сберегать или тратить / Е.В. Галишникова // Финансовый журнал. – 2012. – № 2. – С. 133-140.
12. Иванов Р. В. Двофакторна модель раціональної дохідної поведінки домогосподарства / Р.В. Иванов // Бізнес Інформ.–2015.– №2. – С. 108–112.